

В. Локтєв, академік НАН України, академік-секретар Відділення фізики і астрономії НАН України:

«...Наукова діяльність – це діяльність, у якій неможливе звичне планування, будь-який примус та дійовий контроль. Хіба може з цим погодитись хто-небудь з тих, хто наділений владними повноваженнями і хто намагається розташовувати наукову галузь в одному ряду з виключно виробничими?»

Почну з планів, які вимагають писати у будь-якій академічній установі і які ми надаємо, хоча більшість розуміє – творчий процес не планується. На підтвердження наведу слова П. Л. Капиці: «Якщо результат може бути запланований, то це не наука». Кожний, хто займається безпосереднім дослідженням поставленої перед собою конкретної задачі або, що те ж саме, пошуком відповіді на виникле питання, яке порою не так легко чітко сформулювати і багато що спирається на інтуїцію, погодиться з ними, бо у процесі виконання роботи і напрям дослідження, і його пріоритети можуть змінюватися. Її розвиток і навіть назву часто неможливо передбачити, оскільки на кожному етапі виникають несподіванки – головне учора стає другорядним завтра, час від часу кут зору, під яким усе бачилось у початковий момент, стає зовсім іншим. Отже, планування справжнього пошуку, якщо на вимогу керівних органів намагатись його здійснювати серйозно, є безглуздом саме в силу законів розвитку науки – цієї незвичайної сутності, що не вписується у таку категорію, як передбачувана корисність. Тим не менш, ми весь час чуємо заклики не займатися дурницями та писати статті на задані теми.

Додам кілька загальних слів: образно кажучи, наука – це видобування нових знань, яке певною мірою є самоузгодженим процесом, що відбувається під впливом зовнішніх умов існуючого середовища – фінансування, організаційних форм, правлячого тиску, секретності. Середовище може бути сприятливим або несприятливим, але навіть воно не в змозі змінити дао науки, тобто напрямок її самовільного розвитку, принаймні всюди і на великий час. Тим більше такий напрямок неможливо передбачити з високою імовірністю.

Тепер про примус. Я вже визначив вчених як особливих, дивних істот, сильно несхожих на інших громадян. Вони отримують задоволення від самого процесу, що зветься пізнанням, причому без задоволення не виникає мотивація, яка є дивним продуктом якихось ще непізнаних особливостей біологічної структури мозку і яка, власне, і проявляється через цікавість. Дар до напруженої розумової роботи зустрічається не так часто, і від цього є ще більш дорогоцінним. До нього не підходять загальнолюдські критерії,

скажімо, щодо дисципліни або присутності на робочому місці – він сам знає, як оптимально витратити робочий час. Може, тут я більше торкаюся теоретиків, до яких маю деякий стосунок, але не сумніваюсь, що і експериментатори зі мною теж погодяться. Вчений мотивує себе сам, займаючись тим, що йому ближче або подобається, де він більше самоутверджується або розкривається як особистість. Звісно, для цього потрібен специфічний психотип, і якщо вже волею зірок він з'явився, треба дати йому спокій, а контроль – лише за гамбурзьким рахунком, який, до речі, вимагає від себе сам дослідник.

Поступово підійшовши до контролю роботи науковців, вимушений лише повторити, що якісно і об'єктивно здійснити його неможливо, принаймні ззовні, якщо спиратися на наукометричні показники, про які йшлося. Вони легкі для порівняння різних вчених або установ тільки тому, що співставлення натуральних чисел не передбачає знань, більших, ніж дає початкова школа, що, крім того, звільняє від необхідності важкого і з професійної, і з психологічної точок зору проникнення у суть проблеми. Треба при цьому мати на увазі, що коли оцінка науковців і інститутів здійснюватиметься за сценарієм підрахунку формальних показників, багато науковців отримують травми різного ступеня тяжкості, а від деяких колективів не залишиться каменя на камені. Ні, я не виступаю проти наукометрії як способу інформування щодо сприйняття у світі результатів того чи іншого вченого або інституту і не мирюсь лише з виключно арифметичним їх рейтингуванням. Якщо б з показників (наприклад, цитування) виникала можливість розв'язання «оберненої задачі» і встановлення образу вченого, то вони були б адекватні науці, якою він займається, що, безумовно, не відповідає дійсності, і оцінити роботу вченого можуть лише колеги по цеху, які знають тематику, її історію, сучасний стан, перспективи, а головне – реальний внесок в її розвиток того, кого інспектують. Єдиною умовою справедливого і мінімально помилкового висновку є і залишається незаангажованість експертів, які мають відбиратися з особливою ретельністю.

Не наполягатиму, що сказав щось нове або небанальне, але впевнений, що нагадати ще раз відомі речі буває деколи корисним.

Тоді виникає ще одне питання: чим викликане бажання верхів корінним чином реформувати науково-освітню сферу взагалі та її основну дослідницьку структуру – НАН України зокрема, яка в цілому, будемо чесними, не займає скільки-небудь помітні позиції у світі? Причин багато, вони вимагають всебічного, глибокого і неупередженого аналізу, але не можна, на моє переконання, цькувати академію за надумані недоліки,

більшість яких я б відніс не до її провин, а до її бід – багаторічне недофінансування, яке вже встигли порівняти з голодомором, відсутність стратегічних державних завдань, тотальне, близьке до злочинного, нехтування таким руйнівним явищем, як інтенсивний відтік мозку, або найбільш талановитих і перспективних, переважно молодих, науковців. Звичайно, академія не бездоганна і могла б легко сама оптимізувати деякі аспекти своєї діяльності, але не вони, на мій погляд, визначають її, як і науки в Україні, досить плачевний стан.

Що мається на увазі? По-перше, думаючи про причини, які начебто викликають необхідність реформування НАН України, то особисто мені вони видаються штучними. Наприклад, не знаю, як присутні, але я особисто не можу серйозно поставитись до слів, які слугують підґрунтям для перекроювання академії: «неоптимальна структура держсектору фундаментальних досліджень стримує їх розвиток та появу нових точок росту». По-друге, не виключено, що мої наступні слова дехто розцінить як жарт, але прямо зазначу: попри оголошені документовані фінансові та адміністративні зловживання, ніхто навіть не заїкається щодо реформування, а тим більше ліквідування Міністерства оборони з передачею літаків, кораблів, танків до спеціального агентства по управлінню військовим майном та виділенням генералітету в окремий клуб лише для підготовки звітів і рекомендацій щодо керування або використання армійських підрозділів та техніки, у що фактично пропонується перетворити персональний склад академії, члени якої, до речі, не викриті у жодному подібному злочині, а працюють набагато краще, ніж дозволяють існуючі для цього в країні умови.

Тому, не побоююсь висловити зовсім іншу думку: вирішальним фактором, що зумовлює бажання нашого вищого керівництва і іже з ним реформувати, насамперед, Національну академію, є її потенційна протестна сутність. Жодна інша фахова творча спілка – письменників, композиторів, кінематографістів, художників не спирається на десятки тисяч освічених співробітників, організованих в інститути та відділення, які, в свою чергу, підпорядковані обраному, значною мірою, демократично єдиному центру – Президії. Мені також здається, що традиційно влада завжди розглядала і розглядає академічне співтовариство як виклик або живе джерело непокори і незалежності, які є наслідком того, що членство у ньому, принаймні у природничих науках, визначається, як правило, реальними досягненнями та визнанням колег в усьому світі. Звідси деяка фронда, часом необережні та надмірно прямі висловлювання і цілком заслужена самоповага академіків, яких неможливо ані примусити щось вдіяти проти їх волі, ані купити. У

більшій степені, зізнаюсь, це стосується фізиків, які колись довірливо вирішили, що влада неспроможна без них здійснювати свої широкомасштабні війовничі плани, тому тихо чекають від неї спонтанного повернення втраченої до себе поваги, що мені наразі здається абсолютно безперспективним.

Оскільки в гаслі нашої сесії є слово «минуле», то занурюючись у нього, можна дізнатись, що протистояння науки і влади – історія далеко не нова. Особливо в рідних пенатах. Я міг би навести численні приклади беззастережної громадянської сміливості представників академічного стану, починаючи з І. П. Павлова, Я. І. Френкеля П. Л. Капиці, які неодноразово публічно не погоджувалися з діями влади. Сотні кращих представників академічного співтовариства, зокрема наші видатні співвітчизники математик М. П. Кравчук і фізик Л. В. Шубніков, були жорстоко страчені. Відносно недавній феномен – академік А. Д. Сахаров, який не злякався протиставити себе і протистояти усій потужній радянській системі. Звичайно, йдеться не тільки про названих титанів а про всіх нас – людей, для яких думати, аналізувати, шукати протиріччя та суперечити – професійні риси, які у тій чи іншій мірі притаманні усім пересічним науковцям. Отже, мені здається, названа і вельми правдоподібна причина намірів щодо адміністративного реформування академії, яке маскують словами-прикриттям про її начебто неефективну діяльність або невміння управляти майном, чи, що взагалі нонсенс, її не патріотичність – це утерти носа надто гордим, показати, що вони такі, як усі, і мають вписуватись у загальні норми слухняної поведінки. Таке реформування не може не викликати супротив, бо не є результатом свідомого вибору самої наукової спільноти, для якої провідним принципом взаємостосунків є довіра, а держава, судячи з вжитих нею антиакадемічних дій, вільнодумному ученому люду нітрохи не довіряє, намагаючись контролювати його компетентність бюрократичним «монівським» військом та низкою регламентуючих законів.

І це не має викликати подиву, бо протиборство міністерства, що призвано управляти наукою, і академічного середовища річ до деякої міри об'єктивна. Чиновники дійсно не можуть повністю довіряти нам – вченим, бо не можуть впевнено судити, наскільки гарна наука робиться у тій чи іншій лабораторії, тому не можуть не задаватися питанням, а чи не шахраї вони і чи не «вішають вони нам локшину на вуха» або не влаштовують до кормушки своїх друзів, родичів. Таке не можна виключити, якщо академічна спільнота щільно закрита і ізольована, що, власне, нам інколи закидають. Ми маємо це розуміти і робити все залежне від нас, пояснюючи як владі, так і суспільству, що працюємо ми відкрито, що відбір кадрів йде за професійною ознакою, що

наші лідери не дуті авторитети. У цьому нам треба буде заручитися підтримкою ЗМІ.

До речі, не можу обійти вітчизняні ЗМІ, які тепер практично вилучили з своїх сторінок позитивну наукову інформацію, вважають нормальним перманентну дискредитацію науки та її діячів і не хочуть поставляти читачеві правдиву інформацію, чому українська наука послаблена, що вона позбавлена можливостей, якими користуються вчені передових країн, – новітнього обладнання, висококваліфікованого обслуговуючого персоналу, без якого воно не працює і який теж пішов з наукової сфери. Попри такі негаразди, особливо нестачу молоді, яка продовжує кидати країну, що справді жахливо, наша наука, втративши, певною мірою, перспективу, як не дивно, майже не втратила кваліфікацію, тому що саме вчені середнього і старшого віку є хранителями найбільш важливих знань, дослідницьких методик, цінного досвіду. Незважаючи на більш ніж двадцятирічну скруту, вони продовжували свої дослідження і в деяких з сучасних напрямів зуміли отримати напрочуд якісні результати. Звичайно, це стосується не усіх поголовно, проте математики, фізики, хіміки, матеріалознавці, біологи не ударили, як кажуть, обличчям в бруд, особливо коли виходити з рівня фінансування. Сьогодні тим, на кому тримається академія, від 55 до 80 років – це радянський ідейний і кадровий потенціал, який поступово вичерпується. Отакі наші реалії. Правда, на щастя, академіки мають бути спритними не фізично, а розумово, бо мозок тренується тривалими роздумами.

Не остання при цьому важлива обставина, якої я торкався, зарплата науковців – вона не може бути принизливою. З цього приводу поділюсь однією трохи кумедною і одночасно сумною історією: років десять тому я був учасником зустрічі професорсько-викладацького активу м. Києва з тодішнім президентом України, який, позиціонуючи себе як крупного економіста, агітував державні університети, зокрема викладачів, сміливіше заробляти гроші через впровадження різних платних послуг. Натомість, його спитали: «А чому керівники ряду державних корпорацій отримують десятки, а інколи й до сотні тисяч бюджетних гривень на місяць?» На це була дана напрочуд переконлива відповідь: «Саме стільки отримують їх іноземні колеги». Тоді чому ж цей вбивчий аргумент не переноситься на інші сфери українського буття? Мені було б цікаво, зокрема, дізнатись про науково-освітню, де зарплати фахівців не йдуть ні у яке порівняння з їх західними колегами. Між іншим, коли професійно підготовлені молоді люди знайомляться з умовами дослідницької роботи і винагородою за неї своїх старших колег, вони замислюються, а чи має сенс пов'язувати свою майбутню діяльність з наукою.

Та навіть припустивши зарплату нормальною, стверджую – вона для вченого, залишаючись, безумовно, важливою, не посідає визначального місця. Якщо це дійсно вчений, на першому плані у нього справа – тобто можливості для проведення досліджень, бо він розуміє, що нездійсненно бути конкурентноспроможним, отримуючи приблизно на порядок менше коштів саме на наукову роботу, ніж його зарубіжні колеги. А чи розуміють цю очевидну обставину наш рідний уряд разом з депутатським корпусом, мені невідомо, які, крім усього іншого, бояться витратити гроші даремно і бажають вкладати їх з гарантією – ви обіцяєте відкриття, а ми, тобто влада, обіцяємо підтримку. Мушу відкрити страшну «таємницю» – вкладати гроші у науку завжди і усюди є ризикованою справою. Навпаки, чим ширший її базис, тим більше ймовірність отримати бажаний практичний зиск. А базис – це фундаментальні дослідження, які, часом вибухоподібно змінюючи засоби виробництва цілих галузей, суперечать сьогоденним потребам бізнесу. Але саме з них – пошуків, що, буває, мало хто розуміє, – виростають нові можливості та з’являються вироби, про які раніше не здогадувалися. Тому держава вкрай зацікавлена у фундаментальній науці не з причин розв’язання своїх поточних, нехай і нагальних, проблем, а як у міцному, вибачте за тавтологію, фундаменті для забезпечення майбутнього...» *(Текст, підготовлений для виступу на Гуманітарній сесії «Вибір України: минуле, сучасність і майбутнє», що відбулася 31.08.2015 у Львові із нагоди 90-річчя від дня народження академіка НАН України І. Р. Юхновського // Національна академія наук України (<http://g.ua/DHBV>)).*